

در شرایط کنونی کشور که فشارهای خباثت آمیز قدرت‌های جهانی بر کشور سایه افکننده و این فشارها نیز روز به روز بیشتر می‌شود و همچنین نظر به لزوم پیشرفت هرچه سریع‌تر ایران اسلامی در شرایط کنونی که به عنوان الگویی در جهان اسلام شناخته می‌شود، اهمیت شتاب گرفتن در مسائل جاری و استفاده روزافزون از نیروهای جهادی و همچنین مدیریت جهادی - که همراه با مولفه‌هایی همچون حرکت علمی، پرقدرت، با برنامه و با روحیه مجاهدانه می‌باشد- را بیش از پیش نشان می‌دهد.

تاکید مقام معظم رهبری در این چندسال بر مدیریت جهادی و اشاره به این موضوع در نامگذاری سال از طرفی و رسالت گروه‌های جهادی و خط مشی و تجربه این حرکت‌ها در این زمینه، هسته توانمندسازی حرکت‌های جهادی بر آن داشت تا در جزوه پیش رو نگاهی موشکافانه به موضوع مدیریت جهادی و بیان ابعاد و مولفه‌های آن در نگاه رهبری و همچنین برخی از صاحب‌نظران داشته و در ادامه نیز به عنوان نمونه‌ای موفق به بررسی ویژگی‌های مدیریتی و نقاط قوت و ضعف اجرای این نوع مدیریت در دوران جهادسازندگی بپردازد.

جستاری در کلام رهبری

کار و تلاش با نیت الهی و مبتنی بر علم و درایت

اگر مدیریت جهادی یا همان کار و تلاش با نیت الهی و مبتنی بر علم و درایت حاکم باشد، مشکلات کشور، در شرایط کنونی فشارهای خباثت آمیز قدرت‌های جهانی و در شرایط دیگر، قابل حل است و کشور حرکت روبه جلو را ادامه خواهد داد^۱.

همت جهادی و مدیریت جهادی

(نکته‌ی چهارم)، رویکرد جهادی است که در این سیاست‌ها [اقتصاد مقاومتی] مورد ملاحظه قرار گرفته؛ همت جهادی، مدیریت جهادی. با حرکت عادی نمی‌شود پیش رفت؛ با حرکت عادی و احیاناً خواب‌آلوده و بی‌حساسیت نمی‌شود کارهای بزرگ را انجام داد؛ یک همت جهادی لازم است، تحرک جهادی و مدیریت جهادی برای این کارها لازم است. باید حرکتی که می‌شود، هم علمی باشد، هم پر قدرت باشد، هم با برنامه باشد، و هم مجاهدانه باشد^۲.

عزم ملی و مدیریت جهادی

بنابراین علاوه بر مدیریتی که مسئولین باید انجام بدهند، حضور مردم در هر دو عرصه لازم و ضروری است؛ هم عرصه اقتصاد، هم عرصه فرهنگ. بدون حضور مردم کار پیش نخواهد رفت و مقصود تحقق پیدا نخواهد کرد. مردم در گروه‌های گوناگون مردمی با اراده و عزم راسخ ملی می‌توانند نقش آفرینی کنند. مسئولین هم برای اینکه بتوانند کار را به‌درستی پیش ببرند، احتیاج به پشتیبانی مردم دارند. آنها هم بایستی با توکل به خدای متعال و با استمداد از توفیقات و تأییدات الهی و کمک مردمی، مجاهدانه وارد میدان عمل بشوند؛ هم در زمینه اقتصاد و هم در زمینه فرهنگ. لذا به گمان من آنچه در این سال جدید پیش رو داریم، عبارت است از اقتصادی که به کمک مسئولان و مردم شکوفایی پیدا کند، و فرهنگی که با همت مسئولان و مردم بتواند سمت و سوی حرکت بزرگ کشور ما و ملت ما را معین کند. لذا من شعار امسال را و نام امسال را این

۱ - دیدار شهردار و اعضای شورای اسلامی شهر تهران با رهبر انقلاب - ۱۳۹۲/۱۰/۲۳

۲ - بیانات در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی - ۱۳۹۲/۱۲/۲۰

قرار دادم: «اقتصاد و فرهنگ با عزم ملی و مدیریت جهادی»^۱.

خودباوری، اعتماد به نفس و اعتماد به کمک الهی

عامل مهم مدیریت جهادی عبارت است از خودباوری و اعتماد به نفس و اعتماد به کمک الهی. اینکه من نام مبارک امام باقر (علیه السلام) و نام مبارک امیرالمومنین و تبریک ایام مبارک رجب را در طلیعه‌ی عرایضم عرض میکنم، به‌خاطر این است؛ در همه‌ی کارها توکل به خدای متعال و استمداد از کمک الهی [کنیم]؛ به کمک‌های الهی اعتماد کنیم. [وقتی] شما از خدای متعال کمک میخواهید، راه‌ها به‌سوی شما باز میشود؛ و من یتق الله يجعل له مخرجا، و یرزقه من حیث لایحتسب. این رزقی که در این آیه و در آیات دیگر گفته شده است، به شکل‌های مختلفی به من و شما میرسد؛ گاهی شما ناگهان در ذهنتان یک چیزی برق میزند، میدرخشد، راهی باز میشود؛ این رزق الهی است؛ در یک برهه‌ی فشار، ناگهان یک امید وافری در دل شما به‌وجود می‌آید؛ این همان رزق الهی است^۲.

عزم راسخ

امروز شما جوانهای این کشور، فعالان این کشور و مدیران جهادیِ بارز، توانسته‌اید خودتان را به رتبه‌ی بالای ساخت نیروگاه‌های گازی - یعنی رتبه‌ی ششم دنیا - برسانید؛ یک شرکتی در آمریکا، شرکتی در آلمان، شرکتی در فرانسه، شرکتی در ایتالیا، شرکتی در ژاپن، ششمین در دنیا شما هستید؛ و شما نیروگاه‌های گازی را دارید میسازید؛ این خیلی مهم است. آن سالها به ما میگفتند نمی‌شود، اما با پشتکار، با همت، با توکل به خدای متعال، با تشویق نیروهای بااستعداد، با عزم راسخی که مدیران ما به کار بردند، این کار اتفاق افتاد. من میخواهم بگویم عزیزان من! شما این سطحی را که امروز هستید، بکنید ده برابر؛ آن هم قابل اتفاق افتادن است، آن هم خواهد شد^۳.

حقیقت کار آمدی

مطلب دوم در مورد آن حقیقتی است که یکی از جلوه‌های زیبای آن را در این مجموعه‌ی کاری - مجموعه‌ی «مپنا» - میشود دید: حقیقت کارآمدی، کارآمدی ناشی از دانش و هوش و پشتکار و ابتکار و

۱- پیام نوروزی به مناسبت آغاز سال ۱۳۹۳ - ۱۳۹۲/۱۲/۲۹

۲- بیانات در دیدار کارگران در گروه صنعتی مپنا - ۱۳۹۳/۰۲/۱۰

۳- بیانات در دیدار کارگران در گروه صنعتی مپنا - ۱۳۹۳/۰۲/۱۰

عزمِ راسخ که خوشبختانه ما این را در این مجموعه مشاهده میکنیم؛ این نگاه ما به کلّ حرکت کشور است. «عزم ملی و مدیریت جهادی» در سال ۹۳ به عنوان شعار مطرح میشود، اما این چیزی نیست که مربوط به سال ۹۳ باشد؛ این هویت ما است، این حیثیت ما است، این آیندهی ما است، این ترسیم کنندهی سرنوشت ما است. اگر عزم ملی بود، اگر مدیریت جهادی بود، اقتصاد هم پیشرفت میکند، فرهنگ هم پیشرفت میکند؛ و ملّتی که اقتصاد پیشرفته داشته باشد و فرهنگ پیشرفته داشته باشد، در اوج قرار میگیرد و تحقیر نمیشود.^۱

دوری از انگیزه‌های شخصی

ما اول امسال عرض کردیم «مدیریت جهادی»؛ این مدیریت جهادی مخصوص دولت نیست، شامل مجلس هم هست؛ طبعاً در حوزه‌ی کار مسئولیت خود مجلس، یعنی تقنین و نظارت که عمده‌ترین مسئولیتهای مجلس است. این مسئولیتهای اگر به طور جدی، به دور از انگیزه‌های شخصی، به دور از هر چیزی جز انگیزه‌ی خدمت به مصالح کشور انجام بگیرد، بزرگ‌ترین کار جهادی است؛ کار جهادی یعنی این؛ انگیزه‌های گوناگون را نباید دخالت داد، اولویتهای را باید نگاه کرد.^۲

با مدیریت جهادی، ما می‌توانیم

چالش‌های درونی ما اینها است: سرگرم شدن به اختلافات در داخل کشور؛ اختلافات فرعی و اختلافات سطحی، ما را سرگرم بکنند، در مقابل هم قرار بدهد، تعارض به وجود بیاورد، ما را از مسائل اصلی و از خطوط اصلی غافل بکند؛ این یکی از مصادیق آن چالش اصلی است که عرض شد. از دست دادن انسجام ملت از چالشهای ما است. دچار شدن به تنبلی و بی‌روحیگی، دچار شدن به کم‌کاری، دچار شدن به یأس و ناامیدی، تصور اینکه ما نمیتوانیم، تصور اینکه تا حالا نتوانستیم؛ نخیر، همان طور که امام فرمودند ما میتوانیم، باید عزم داشته باشیم، عزم ملی و مدیریت جهادی میتواند همه‌ی این گره‌ها را باز کند. اینها همه، آن چالشهای درونی ما است که باید با اینها مقابله کنیم.^۳

حرکت علمی و مدیریت جهادی

۱- بیانات در دیدار کارگران در گروه صنعتی مینا - ۱۳۹۲/۰۲/۱۰

۲- بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی - ۱۳۹۳/۰۳/۰۴

۳- بیانات در مراسم بیست و پنجمین سالروز رحلت حضرت امام خمینی - ۱۳۹۳/۰۳/۱۴

باید دشمن را شناخت، دید - حالا [اینکه] شما میگویید برخوردمان با دشمن این جور باشد، آن جور نباشد، بحث دیگری است - دشمنی او را باید فهمید، نقشه‌ی او را باید تشخیص داد. یکی از نقشه‌های مهم دشمن، متوقف کردن حرکت علمی در کشور است. خب، وقتی این را فهمیدیم، برمیگردیم به دانشگاه؛ اینجا آن مدیریت جهادی که ما عرض کردیم، معنا پیدا میکند. چون جهاد عبارت است از تلاشی که در مقابل یک دشمنی‌ای انجام میگیرد؛ هر جور تلاشی جهاد نیست. جهاد عبارت است از آن تلاشی که در برابر یک چالش خصمانه از سوی طرف مقابل صورت میگیرد؛ این جهاد است. آن وقت معنای مدیریت جهادی در اینجا این است که توجه بکنید که حرکت علمی کشور و نهضت علمی کشور و پیشرفت علمی کشور مواجه است با یک چالش خصمانه، که در مقابل این چالش خصمانه شما که مدیرید، شما که استاید، شما که دانشجو هستید، باید بایستید؛ این شد حرکت جهادی و مدیریت دستگاه؛ چه مدیریت دانشگاه، چه مدیریت وزارت، چه مدیریت هر بخشی از بخشهای گوناگون این عرصه‌ی عظیم، خواهد شد مدیریت جهادی^۱.

چیستی مدیریت جهادی

واژه مدیریت جهادی از دو جزء «مدیریت» و «جهاد» تشکیل شده است، در نتیجه در ابتدا این دو واژه را تعریف می‌نماییم^۲.

الف) مدیریت

در تعریف اصطلاح مدیریت آمده است: «مدیریت فرایند به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه‌ریزی سازماندهی بسیج منابع و امکانات هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و براساس نظام ارزشی مورد قبول صورت می‌گیرد»^۳.

همچنین اقتداری معتقد است: «مدیریت عبارت است از علم و هنر متشکل و هماهنگ کردن، رهبری و کنترل فعالیت‌های دسته جمعی برای نیل به هدف‌های مطلوب با حداکثر کارایی»

ب) جهاد

در قرآن کریم گاهی بحث از قتال شده است مانند آیه واجب شدن نبرد با مشرکین که می‌فرماید «کُتِبَ

۱- بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌ها - ۱۳۹۳/۰۴/۱۱

۲- امین کوشکی - مدرس گروه علوم سیاسی دانشگاه حکیم سبزواری

۳- دانشنامه رشد

عَلَيْكُمْ الْقِتَالُ^۱» و گاهی بحث جهاد مطرح گردیده است: «وُ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ^۲». واژه «قتال» فقط به معنای مقابله نظامی و درگیری با دشمن است ولی واژه «جهاد» به معنای هرگونه کوشش در راه خدا و تلاش برای انجام نیکی‌ها است و قتال شعبه‌ای از جهاد است^۳.

مقام معظم رهبری در دیدار با بسجیان می فرماید: «عرصه‌ی حضور بسیج خیلی وسیعتر از عرصه‌ی نظامی است. اینی که من بارها گفتم و تکرار می‌کنم که نباید بسیج را یک نهاد نظامی به حساب آورد، تعارف نیست؛ بلکه حقیقت قضیه این است. بسیج عرصه‌ی جهاد است، نه قتال. قتال یک گوشه‌ای از جهاد است. جهاد یعنی حضور در میدان با مجاهدت، با تلاش، با هدف و با ایمان؛ این می‌شود جهاد. لذا «جاهدوا بأموالکم و أنفسکم فی سبیل الله»؛ جهاد با نفس، جهاد با مال. جهاد با نفس کجاست؟ فقط به این است که توی میدان جنگ برویم و جانمان را کف دست بگیریم؛ نه، یکی از انواع جهاد با نفس هم این است که شما شب تا صبح را روی یک پروژه‌ی تحقیقاتی صرف کنید و گذر ساعات را نفهمید. جهاد با نفس این است که از تفریحتان بزنید، از آسایش جسمانی‌تان بزنید، از فلان کار پرپول و پردرآمد - به قول فرنگی‌ها پول‌ساز - بزنید و تو این محیط علمی و تحقیقی و پژوهشی صرف وقت کنید تا یک حقیقت زنده‌ی علمی را به دست بیاورید و مثل دسته‌ی گل به جامعه‌تان تقدیم کنید؛ جهاد با نفس این است. یک قسمت کوچکی هم جهاد با مال است.^۴» همچنین مقام معظم رهبری در تشریح موضوع جهاد فرموده‌اند: «معیار جهاد شمشیر و میدان جنگ نیست. معیار جهاد همان چیزی است که امروز در زبان فارسی ما در کلمه‌ی مبارزه وجود دارد. فلانی آدم مبارزی است. فلانی آدم مبارزی نیست. نویسنده‌ی مبارز، نویسنده‌ی غیر مبارز. عالم مبارز، عالم غیر مبارز. دانشجوی مبارز و طلبه‌ی مبارز، دانشجوی غیرمبارز و طلبه‌ی غیرمبارز. جامعه‌ی مبارز و جامعه‌ی غیرمبارز. پس جهاد یعنی مبارزه.

در مبارزه دو چیز حتماً لازم است: یکی اینکه در آن جد و جهد و تحرکی باشد. انسان در رختخواب یا در پستوی خانه که نمی‌تواند مبارزه کند، در مبارزه باید جد و جهدی وجود داشته باشد... دوم اینکه در مقابلش دشمنی باشد.

۱- بقره ۲۱۶

۲- حج ۷۸

۳- تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۸۱

۴- بیانات در دیدار اعضای بسیجی هیأت علمی دانشگاه‌ها - ۱۳۸۹/۰۴/۰۲

مبارزه در آنجا که دشمن نیست معنا ندارد. پس جهاد متقوم بر این دو رکن است... اگر کسی علیه دوست جد و جهد کند این جهاد نیست بلکه فتنه و اخلال است. اگر کسی در مقابل دولت حق در مقابل صلاح و نظام حق جد و جهد و تلاش کند این فتنه و محاربه است، جهاد نیست. حالا این جد و جهدی که انجام می‌گیرد به هر شکلی باشد چه به شکل نوشتن، گفتن، کتاب و چه به شکل شب‌نامه، شایعه پراکنی، نق زدن و منفی بافی همه‌اش فتنه‌گری و اغواگری و بعضی از اشکالش محاربه است. اگر همه‌ی این‌ها در مقابل دشمن خدا و دشمن علی لسان الله و لسان رسوله و اولیائه علیهم السلام باشد می‌شود جهاد فی سبیل الله. پیغمبر(ص) به این‌گونه جهاد دعوت می‌کند. پس تنبلی و نشستن و بیکارگی و بی‌اهتمامی از امت پیغمبر خواسته نیست. جهاد دایم^۱.

معظم له در بیانی دیگر فرموده اند: «جهاد یعنی مبارزه. در زبان فارسی جنگ و ستیزه‌گری معنای مبارزه را نمی‌دهد. می‌گویی من دارم مبارزه می‌کنم: مبارزه‌ی علمی می‌کنم، مبارزه‌ی اجتماعی می‌کنم، مبارزه‌ی سیاسی می‌کنم، مبارزه‌ی مسلحانه می‌کنم، همه‌ی این‌ها مبارزه است و معنا دارد. مبارزه یعنی تلاش بر نیرو در مقابل یک مانع یا یک دشمن. اگر هیچ مانعی در مقابل انسان نباشد مبارزه وجود ندارد. در جاده‌ی آسفالته انسان پایش را روی گاز بگذارد و با باک پر از بنزین سفر کند این را مبارزه نمی‌گویند. مبارزه آن‌جایی است که انسان با مانعی برخورد کند که این مانع در جبهه‌های انسانی می‌شود دشمن و در جبهه‌های طبیعی می‌شود موانع طبیعی. اگر انسان با این موانع درگیر شود و سعی کند آن‌ها را از میان بردارد این می‌شود مبارزه. جهاد در زبان عربی عیناً به همین معناست یعنی مبارزه. جهاد در قرآن و حدیث هم به همین معناست. همه جا به معنای جنگ مسلحانه نیست. البته یک جا با جنگ مسلحانه تطبیق می‌کند یک جا هم با جنگ غیرمسلحانه تطبیق می‌کند^۲.

«اساساً همین وجود مانع است که به تلاش انسان معنا و حقیقت معنوی می‌بخشد و اسمش می‌شود جهاد؛ و الا اگر مانع نبود، جهاد معنی نداشت. جهاد یعنی جد و جهد همراه با زحمت و چالش با موانع^۳»

تعریف مدیریت جهادی

با توجه به تعاریفی که به صورت خاص از دو واژه «مدیریت» و «جهاد» ارائه شد می‌توان گفت مدیریت

۱- رهبر انقلاب در شروع درس خارج فقه ۷۳/۶/۲۰

۲- رهبر انقلاب ۸۳/۴/۱۷

۳- رهبر انقلاب در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های شیراز ۸۷/۲/۱۴

جهادی یعنی: علم و هنر رهبری و کنترل فعالیت‌های دسته جمعی، مبتنی بر مبارزه نه صرفاً در عرصه نظامی بلکه در تمامی عرصه‌های علمی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... جهت نیل به اهداف راهبردی و کلان یک سیستم و رفع موانعی که در رسیدن به آن وجود دارد.

مدیریت جهادی، یادگاری است گران‌سنگ از دوران دفاع و حماسه که در آن، تهیه و تجهیز سرمایه‌های انسانی و مادی و برنامه‌ریزی فعالیت‌ها و انجام اقدامات، همه در فضایی برگرفته از آموزه‌های اصیل دینی صورت می‌گرفته است و مهم‌ترین ویژگی آن، ذوب اراده‌ی انسان در اراده‌ی الهی بوده و البته نماد این امتزاج عاشقانه، فرمانبری آگاهانه از ولی امر یا ولی فقیه زمان است.

مدیریت جهادی مقوله‌ای است همزاد انقلاب اسلامی که آثار مبارک آن در فزاینده‌ی دوران دفاع مقدس و خصوصاً نهاد جهاد سازندگی ظهور و بروز پیدا کرده است؛ فرآیندی که از ویژگی‌های برجسته‌ی آن، ادای تکلیف و هم‌راستایی با اراده‌ی الهی در جهت تشکیل، حفظ و تحکیم پایه‌های حکومتی برآمده از اسلام ناب محمدی (ص) بوده است. مدیریت جهادی، یادگاری است گران‌سنگ از دوران دفاع و حماسه که در آن، تهیه و تجهیز سرمایه‌های انسانی و مادی و برنامه‌ریزی فعالیت‌ها و انجام اقدامات، همه در فضایی برگرفته از آموزه‌های اصیل دینی صورت می‌گرفته است و مهم‌ترین ویژگی آن، ذوب اراده‌ی انسان در اراده‌ی الهی بوده و البته نماد این امتزاج عاشقانه، فرمانبری آگاهانه از ولی امر یا ولی فقیه زمان است. لذا از مؤلفه‌های کلیدی مدیریت جهادی، عقل و عشق است. به عبارتی مدیریت جهادی با بهره‌گیری از ابزار علم و فناوری و هم‌جهت با اراده‌ی الهی و براساس نقشه‌ی الهی، به تمشیت امور می‌پردازد. پیروزی انقلاب اسلامی ایران، تجارب دوران دفاع مقدس و سازندگی روستاها و صدها موفقیت علمی و عملی دیگر در سطح کشور و حتی پیروزی مقاومت حزب‌الله لبنان در برابر رژیم تا دندان مسلح صهیونیستی، همه بیانگر کارآمدی مدیریت جهادی در عرصه‌های سنگین و پیچیده است.^۱

«اساس مدیریت در نظام جهادی بر پایه‌ی رهبری و هدایت انسان‌ها به سوی وظایف خودشان و به‌سوی سازندگی پایه‌گذاری شده است. مدیران در جهاد وظیفه‌ی هدایت، رهبری و نقش سوق دادن انگیزه‌ها را برای کار و تلاش داشته و اهم تلاش خود را بر این گذاشته‌اند که با امر رهبری و اطاعت از رهبری، در تمام

صحنه‌های حساس انقلاب حضور به هم رسانند و به‌عنوان بازوی انقلاب ایفای نقش کنند^۱. در واقع مدیریت جهادی مصداق مدیریتی است که در آن، فرهنگ سازمانی در راستای تحقق اهداف سازمان شکل پیدا کرده است و اهداف سازمان نیز در جهت نیازها و ارزش‌های محیطی قرار دارند. فلذا ارزش‌های محیطی به‌عنوان تقویت‌کننده‌ی اصلی ارزش‌های سازمانی عمل می‌کنند که آن هم به نوبه‌ی خود، مجدداً به تحقق اهداف سازمانی کمک می‌کند. در یک جمله می‌توان عنوان داشت: مدیریت جهادی، مدیریت مبتنی بر فرهنگ جهادی است.

ابعاد و مؤلفه‌های مدیریت جهادی^۲

مهم‌ترین ابعاد و مؤلفه‌های مدیریت جهادی را می‌توان به شرح زیر ارائه نمود:

الف) بُعد ساختاری. در بعد ساختاری دارای مؤلفه‌هایی نظیر: مدیریت برای خدا،

مدیریت ولایتی، انعطاف‌پذیری ساختار، تشکیلات مناسب با شرایط

ب) بُعد رفتاری. در بعد رفتاری دارای مؤلفه‌هایی نظیر: خودباوری، پرکاری، تحول

آفرینی، پویایی، سخت‌کوشی، سرعت عمل در کارها

ج) بُعد زمینه‌ای. در بعد زمینه‌ای دارای مؤلفه‌هایی نظیر: مشارکت‌پذیری، قناعت،

نهادینه کردن اخلاق و ارزش‌های دینی در محیط کار و اهمیت دادن به بیت‌المال

بر این اساس فرهنگ و مدیریت جهادی دارای یک اصل محوری و بنیادی است که آن تأکید تام بر معنویت و ارزش‌های اخلاقی اسلامی-انسانی است. در واقع، مدیریت جهادی بدون معنویت وجود نخواهد داشت. امروزه با پیشرفت‌های علم تأثیر معنویت بر شاخص‌های کارآمدی و کارایی، سلامت سازمانی، خدمت-دهی مناسب، بهره‌وری، تکریم و... بر هیچکس پوشیده نیست.

مدیریتی جهادی همتی مردانه می‌طلبد و داستان پر فراز و فرودی دارد. بی‌شک مهم‌ترین روش برای پیاده‌سازی و معرفی این سبک به جامعه، عمل به آن و حمایت توسط مدیران کشور است که باید تک تک برای رسیدن به این مهم برنامه ریزی کنند و نیازی به نیروی کنترل‌کننده نداشته باشند، چرا که در سایه

۱- موحد، ۱۳۸۶

۲- مهدی یاراحمدی خراسانی

برنامه‌ریزی صحیح و پیاده‌سازی توسط مدیران، این سبک مدیریتی از طریق عمل آن‌ها در جامعه تسری می‌یابد و تبدیل به سبک حاکم شود. در الگوی «مدیریت جهادی» نهادستیزی و تجربه ستیزی به اسم انقلابی‌گری و آرمانگرایی و عدالت‌طلبی هیچ جایگاهی ندارد. اجتناب از سیاست‌زدگی به معنای ارجحیت منافع و مصالح ملی بر منافع فردی و جناحی از دیگر شاخصه‌های مدیریت جهادی است. مدیریت جهادی غایت خود را اثبات «کارآمدی دین در اداره جامعه» می‌بیند و کارگزار اجرایی تحقق «الگوی ایرانی - اسلامی پیشرفت» است.

جهاد سازندگی نمونه موفق مدیریت جهادی^۱

بعد از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، فرهنگ و مدیریت جهادی و شاخصه‌های آن از مفهوم جهاد و نظام ارزشی اسلامی و انقلابی نشئت گرفته و پایه‌ریزی شده است. پیام تاریخی امام خمینی (ره) در ۲۶ خرداد ۱۳۵۸، آغاز حرکت شورانگیز جهاد سازندگی و فعالیت مدیریت جهادی در کشور است. فعالیت‌های پرشتاب مردم در جهاد و با مدیریت جهادی، ضمن ارائه خدمات بسیار ارزنده، اثرات زیادی بر جای گذاشت و به سرعت مشکلاتی را برطرف کرد و نفوذ گسترده و عمیقی به دست آورد که هم‌اینک در سراسر روستاهای کشور اسلامی، روستاییان در همه حال، با لبخند رضایت بر لب، از جهاد سازندگی می‌گویند. با تحلیل پیام‌های امام خمینی (ره) و واقعیت وجودی جهاد سازندگی در سال‌های اولیه، متوجه می‌شویم که کار جهاد سازندگی و مدیریت آن پدیده‌ای منحصر به فرد، تاریخی و کم‌سابقه است. اهمیت نظام مدیریتی و سازمان اداری و تشکیلاتی جهاد سازندگی، با توجه به کارایی و کارآمد بودن نظام آن، پیوسته مورد تأیید و تأکید مسئولان نظام جمهوری اسلامی ایران بوده و خدمات آن در زمانی بسیار کوتاه باعث فعالیت‌های عمرانی شگرفی در روستاها شده است.

مقام معظم رهبری در خصوص جهاد و نهادهای انقلابی فرموده‌اند: «شروع نوآوری و حرکت و حساسیت ورود در میدان ابتکار، نکته‌ای است که اول در امثال جهاد و نهادهای انقلابی پدید آمد و محور حرکت شد^۲.» اهمیت نظام مدیریتی و سازمان اداری و تشکیلاتی جهاد سازندگی، با توجه به کارایی و کارآمد بودن نظام آن، پیوسته مورد تأیید و تأکید مسئولان نظام جمهوری اسلامی ایران بوده و خدمات آن در زمانی

۱- دکتر ساسان زارع

۲- همایش فرهنگ و مدیریت جهادی، ۱۳۸۶

بسیار کوتاه، باعث فعالیت‌های عمرانی شگرفی در روستاها شده است. مدیران این نهاد در دوران سازندگی و دفاع مقدس نیز با بروز خلاقیت‌ها و ابتکارات خود، شاهکارهای عظیمی را خلق کردند که باعث حیرت سایر کشورها، علی‌الخصوص ابرقدرت‌های وقت شد که متأسفانه این تجربه‌ی عظیم و بزرگ انقلاب شکوهمند اسلامی، آن‌گونه که باید و شاید، تدوین نگردید تا بتوان به ابتکارات و رهیافت‌های گوناگون آن از دید علمی و پژوهشی در عرصه‌های مختلف اشاره نمود. اما آنچه در این میان قابل ذکر است اینکه اهمیت عناصر ارزشی جهاد سازندگی به نوع رهبری، اخلاق اسلامی، ساده‌زیستی، مشارکت‌پذیری، تصمیم‌گیری، شبکه‌های ارتباطی، نوع تشکل و ترکیب نیروی انسانی و پویایی افراد و گروه‌های تشکیل‌دهنده‌ی آن برمی‌گشت.

مدیریت جهادی در واقع سبکی برخاسته از تفکر بومی و متناسب با مقتضیات فرهنگی و اجتماعی ماست که شاید در مکاتب دیگر، مدیریت هم تعالیم مشابهی داشته باشد، لیکن این تعالیم تکنیکی و تجربی است؛ یعنی شیوه و روش و مدل کار است که در جوامع انسانی تفاوت چندانی با هم ندارد، اما هر کدام از این سبک‌ها، کارایی‌های مختلفی دارند و شدت و ضعف اثر آن‌ها در فرهنگ‌های متفاوت، فرق می‌کند. در فرهنگ ما، روحی حاکم بر این تکنیک‌هاست که موضوعیت دارد و آن روح حاکم نسخه‌ی بومی ایرانی-اسلامی است که باید بدان توجه نمود و در مقایسات و بررسی‌ها، از این نکته غفلت نکرد.

ویژگی‌های مدیریت جهادی در بستر جهاد سازندگی

با توجه به جایگاه ویژه جهاد سازندگی در اجرا و به نمایش گذاشتن مدیریت جهادی در اینجا جا دارد تا ویژگی‌های این نوع مدیریت در بستر جهاد سازندگی به صورت اجمالی مورد بحث قرار گیرد. برای شروع باید این سوال را پرسید که مدیریت جهادی چه ویژگی‌هایی دارد که توانسته الگو برای سایر دستگاه‌های اجرایی شده و این نهاد را نسبت به دیگر دستگاه‌ها متمایز نماید؟ تا آنجا که مقام معظم رهبری در دیدار با جهادگران در تاریخ ۲۰/۱۱/۷۶ در مقابل ویژگی‌های مدیریت جهادی بعضی از آفت‌های سازمانهای دولتی را چنین دسته‌بندی کردند:

۱- عدم احساس مسئولیت در اجرای مجموعه‌ها

۲- غلط بودن شکل چیدن افراد

۳- پرداختن مسئولان سطح بالا به خود

۴- عدم ارتباط مناسب سازمانی بین مدیران با کارکنان

در بررسی ویژگی‌های منحصر به فرد مدیریت جهادی، که نقطه‌ی اصلی تمایز این سبک و فرهنگ با نمونه‌ی غیراسلامی آن است، می‌توان با مد نظر قرار دادن شعارهای پیشکسوتان این عرصه در نهاد مقدس جهاد سازندگی ویژگی‌های مدیریتی جهاد را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد!

۱- مدیریت برای خدا:

در مدیریت برای خدا ضمن اینکه دو اصل عدم تقدم بر خدا و رسول و همچنین ایمان به آخرت محور اندیشه‌ها و کارها قرار می‌گیرد، رفتارهای مدیر در کلیه شئون با یکدیگر تراجمی نداشته و در کلیه وضعیتها با هم هماهنگ بوده و حرکات با یکدیگر تعامل مثبت دارند. یک مدیر الهی مسئولیت را به عنوان امانت الهی می‌داند و به دنبال رضایت اوست.

حضرت امام در جمع مسئولین جهاد می‌فرماید که برای خدا به بندگان خدا خدمت کنید و ثنا و اجر را از او طلب کنید که او جزای شما را و اجر شما را عطا می‌فرماید. آن چیزی که حجم عمل را زیاد می‌کند ولو حجم مادیش کم است و آن برای الله بودن و اخلاص است. لذا یکی از خصوصیات مدیر جهاد، اعتقادی کار کردن و کار برای خدا و تلاش برای زدودن فقر و محرومیت از روستاها است. او با اخلاص و تقوا و احساس رضایت از خدمت به مردم و روحیه کار بدون چشم داشت، کار می‌کند. کار برای او عبادت است.

۲- مدیریت ولایتی:

از آنجایی که تأسیس جهاد بر مبنای فرمان ولی فقیه و رهبر انقلاب می‌باشد، اطاعت و تبعیت از ولایت فقیه و التزام عملی به آن از اولین و مهمترین خصوصیت مدیریت جهادی است. این اعتقاد از طریق دفتر نمایندگی ولایت فقیه در جهادسازندگی نهادینه شد. در مدیریت جهادی این موضوع باید مدنظر باشد که تشخیص جبهه و دشمنی که باید با آن به مبارزه پرداخت باید با نظر ولی تعیین شود.

۳- انعطاف پذیری ساختار و تشکیلات مناسب با شرایط:

تغییرات تشکیلاتی متناسب در دوره‌های زمانی مختلف با توجه به وظایف و شرایط خاص زمانی از جمله ویژگی‌های جهاد در دوره‌های مختلف می‌باشد. مدیران جهاد در هر زمان متناسب با نیاز خود آیین

نامه‌هایی را طراحی کردند. ایجاد نظام اداری غیر متمرکز، مطرح کردن شخصیت حقوقی مستقل برای جهاد استانها تحت عنوان سازمان، از طرح‌های نو محسوب می‌گردد که جهاد برای خود طراحی نمود. البته مدیران جهادی با بازخوردگیری از نتایج تغییرات تشکیلاتی و آیین‌نامه‌ای به دنبال رسیدن به یک ساختار تشکیلاتی بهینه بوده است.

۴- مدیریت داوطلبانه، تحول آفرین، پویا و انعطاف پذیر در مأموریتها:

استقبال جهاد از پذیرفتن مسئولیتهای خطیر در هر دوره با توجه به نیاز انقلاب و تطبیق آن با تشکیلات جهاد از معرفی بارز پویایی در جهاد است. روحیه ریسک پذیری یکی از ویژگیهایی است که مدیران جهادی با این روحیه توانسته‌اند با سختیها درآویزند و با مشکلات دست و پنجه نرم کنند. برای این کار جهاد با انعطاف مناسب برای انجام هرگونه فعالیت لازم و تغییر و تحول مناسب با وظایف و مأموریتها در مقطع حساس و قالبهای مناسب، خودش را سازماندهی کرده است. مدیر جهادی در قبول وضع موجود ناآرام بوده و به دنبال ایجاد تحول می‌باشد. البته در انجام مأموریتها انعطاف لازم را نیز دارد. روحیه توکل از روحیه‌هایی است که در درون جهاد همیشه زمینه مناسب را برای رشد فراهم کرده است و مدیر جهادی همیشه آماده پذیرش مسئولیتهای جدید و مهم در سطح کشور را دارد.

۵- خودباوری:

ویژگی خودباوری یکی از اصول مورد استفاده در عمر سازمانی جهاد می‌باشد. این خصیصه با خون و فرهنگ انقلاب و جهاد عجین شده است. انجام کارهایی که برای بار اول توسط جهاد تجربه شده دلالت بر استفاده صحیح از این ویژگی دارد. این ویژگی مدیریت جهادی الهام گرفته از فرمایشات امام خمینی (ره) در بهمن ماه سال ۱۳۵۸ به جهادگران می‌باشد. ایشان خطاب به جهادگران فرمودند:

«انشاءالله این جهاد سازندگی ایران را خودکفا کند.»

با توجه به این ویژگی جهاد درخصوص انجام طرحهای کلان و زیربنایی و به وجود آمدن ساختار تشکیلاتی متناسب با آن نیازها، پیشتاز می‌باشد.

۶- توجه به نیروی انسانی به عنوان منابع مهم کاری:

عمده‌ترین سرمایه جهاد سازندگی نیروهای انسانی هستند که با احساس تکلیف معجزات چشمگیری را انجام می‌دهند. دیدگاه مدیران جهاد با این سرمایه عظیم از ویژگیهای ذیل برخوردار است:

ا) توجه خاص به کرامت والای انسانی نیروها و نگهداری آنها در جو معنوی از سرلوحه کارهای مدیر جهادی است.

ب) عدم برخورد ابزاری با آنها

ج) حساسیت نسبت به حل مشکلات آنها. همیشه زمانی برای گوش دادن به مسائل آنها در نظر می‌گیرد. در مراسم شادی یا غم کارکنان در خارج از محل کار شرکت نموده یا نماینده‌ای به مراسم اعزام می‌دارد. حتی الامکان با مشکلات آنها آشنا شده و در رفع آن بطور اساسی می‌کوشد.

د) توقع از نیروها در حد توان آنها

ه) توجه به افزایش دانش و مهارت. مدیر جهادی با توجه به تغییرات و تحولات سریعی که در جهان امروز وجود دارد، آموزش مداوم، منظم و اصولی کارکنان را ضروری می‌داند. لذا آموزش برنامه‌ریزی شده و همیشگی از کارهای مدیر جهادی است. مدیر جهادی در آموزش نیروهای جهاد خست به خرج نمی‌دهد.

و) ایجاد ارتباط عاطفی با کارکنان. مدیر با برگزاری جلسات خارج از محل کار به ایجاد رابطه عاطفی با کارکنان کمک می‌نماید.

۷- پرکاری، سخت‌کوشی، خستگی ناپذیری و سرعت عمل در کارها:

از آنجاییکه مدیر جهادی در کارها انگیزه عبادی دارد، او در برابر سختیها ایستادگی کرده و اراده قوی در رفع مشکلات دارد. او به موقع در محل کار حضور پیدا می‌کند و آخرین کسی است که از اداره جهاد خارج می‌شود. او در کارها دارای تعهد و صداقت می‌باشد. توجه به کار و سرعت انجام آن با در نظر گرفتن شرایط و نیازها جامعه از اهداف مدیر جهادی است. بطوری که مقام معظم رهبری در بسیاری از سخنرانیهای خود تأکید بر سرعت عمل جهادگران دارند.

«مدیر جهادی» کار را با جدیت، شوق و خستگی ناپذیری انجام می‌دهد، نه فقط پرقدردت و احیاناً برای اسقاط تکلیف! بهترین شاهد برای مطلبی که گفتیم، مرور حوادث سال‌های ابتدایی انقلاب اسلامی و بازخوانی آن چیزی است که بر بعضی مدیران اوایل انقلاب رفته است. این افراد هرچند در ابتدای کار بسیار پرقدردت وارد میدان کار شده بودند، اما خسته شدن در برابر طوفان مشکلات و به اصطلاح عامیانه، «بریدن»

این افراد، شاهی است بر جهادی نبودن مدیریت های این چنینی! روحیه ی جهادی با حرکت طبیعی در تعارض است و نسبت این دو، نسبتی معکوس است؛ یعنی هر قدر که انسان بخواهد امور دنیا و آخرتش را از مجاری عادی و با حرکتی طبیعی انجام دهد به نتیجه نخواهد رسید. لازمه ی روحیه ی جهادی حرکتی بی وقفه در هر شرایط مکانی و زمانی و امکاناتی است و این امر، یعنی دارا بودن روحیه ی «خستگی ناپذیری»، آن چنان که رزمندگان دفاع مقدس الگوی عملی آن بودند که در سخت ترین شرایط، گاه تا چند شبانه روز، بدون استراحت به جهاد فی سبیل الله می پرداختند.

۸- مدیریت مشارکت پذیر:

لیبک اقشار مختلف مردم اعم از دانشجوی، کارمند، بازاری و ... به فرمان حضرت امام خمینی (ره) در خصوص حضور در جهاد سازندگی و سرلوحه قرار گرفتن شعار «همه با هم» نشان دهنده توجه به مشارکت مردمی در جهاد دارد.

مدیر جهادی مردم را محترم می شمارد و باور دارد که عزیزترین مردم نزد خدای رحمان، روستاییان محروم، مستضعف و مؤمن هستند. ارتباط نزدیک با مردم موجب تلفیق دانش نو با دانش بومی شده است که در نتیجه با شناخت هر چه بیشتر معضلات، راهکار برای مشکلات سریع انجام می گیرد. از یک سو روابط بین مردم و جهاد، روابطی بسیار ساده، بی آرایش و خودمانی بوده که باعث ایجاد محبت جهاد در دل مردم شده و از سوی دیگر روابط بین نیروها و مدیر در جهاد بسیار انسانی و دوستانه است.

مدیریت در جهاد به صورت شورایی به وجود آمد که فرهنگ مشارکتی کار کردن را در جهاد پایه گذاری نمود. این ویژگی در بالاترین مقطع تصمیم گیری جهاد در وزارت و همچنین در استانها باعث شده که تصمیم گیری و مدیریت جهادی بر مبنای تخصص نیروهای جهاد و کارآمدیهای آنها در انجام وظایف باشد. ایجاد فضای صمیمی و مسالمت آمیز و برادرانه در حل مسائل و مشکلات و تحمل یکدیگر در مقابل حل مسائل از ویژگیهایی است که هر کس می تواند در درون جهاد آن را حس کند و این زمینه همکاری همه اعضاء را فراهم کرده است.

ارتباط با مردم و برخورد خوب با آنها و استفاده از امکانات، نیروها و ابتکارات آنها از ویژگی های جهاد است. بطوریکه حضرت امام در آبان ماه سال ۱۳۵۸ در تأیید این امر خطاب به جهادگران فرمودند:

« این همدردی که پیدا شده است اسباب اطمینان است. اینها اسباب این می شود که خود آن اهالی آنجا

هم به کار واداشته می‌شوند.»

اعتماد داشتن به نیروهای جهاد، اهمیت دادن و لحاظ کردن نظرات آنها، میدان دادن و تفویض اختیار به جهادگران از ویژگیهای مدیریت جهادی است. از انتقاد آنها نمی‌هراسد و پاسخگوی به سئوالانشان می‌باشد. هر چند که در محل کار مهربان و صمیمی می‌باشند اما در کارها جدی و قاطع هستند. احترام متقابل مسئول و نیرو در جهاد وجود داشته و اصل این نکته که هر یک از نیروهای جهاد تنها از یک رئیس مافوق دستور گرفته و رعایت سلسله مراتب و تعیین خطوط اختیار و ارتباط در بین جهادگران وجود دارد.

۹- نهادینه کردن اخلاق و ارزشهای دینی در محیط کار:

رعایت شؤونات اسلامی و اخلاقی در رفتار با ارباب رجوع، حساسیت به مسایل شرعی و حفظ شعائر و ظواهر اسلامی در محیط کار از ویژگیهای مدیریت جهادی است. مدیران جهادی همیشه با توجه به این فرمان امام عمل می‌نمایند: «علاوه بر اینکه جهاد سازندگی می‌کنید جهاد با نفس خودتان هم بکنید.»

۱۰- مدیریت قناعتی با اهمیت دادن به بیت‌المال:

دلسوزی در جهت حفظ بیت‌المال و استفاده از آن در جای خود و انجام کارها با کمترین هزینه و بیشترین راندمان و کارایی از ویژگیهای مدیر جهادی است. با توجه به وصیت نامه الهی سیاسی حضرت امام (ره) که فرمودند: «بودجه‌ای که از آن ارتزاق می‌کنید مال ملت است و باید همه خدمتگزار ملت و خصوصاً مستضعفان باشید.» از تجملات پرهیز کرده و تعهد و دلسوزی در حفظ بیت‌المال می‌کوشد و از اسراف در هزینه‌ها دوری کرده و با آن مقابله می‌کند.

۱۱- ایثار و ارائه خدمات بی‌منت و عاشقانه.

مدیریت جهاد، مدیریت ایثاری و داشتن هدفی والا و برتر از اهداف مادی است. هیچ یک از مشکلات اقتصادی، اجتماعی و حتی وضعیت خانوادگی، او را از مسیر اصلی دور نمی‌کند. او اولویت کار جهاد را بر کار خانواده قرار می‌دهد. در این رابطه است که حضرت امام در خرداد سال ۵۹ خطاب به جهادگران می‌فرمایند: «همه احساس می‌کنند این زحمتهایی که می‌کشند نظیر همان جوانهایی که در صدر اسلام زحمت

می‌کشیدند که دنبال این نبودند از مردم اجرتی بگیرند، است.»

مقام معظم رهبری نیز به جهادگران این گونه خطاب فرمودند:

« مدیران جهاد این احساس را دارند که برای به نوا رساندن انسانهای بینوا رنج می‌برند و آن روستایی محروم و بینوا از تلاش آنها لذت می‌برند.»

۱۲- عدم فراموشی آرمان و جهت

و آخرین مؤلفه ای که از بیانات رهبری معظم استفاده می شود و به نظر می رسد در «مدیریت جهادی» نقش محوری داشته باشد، فراموش نکردن آرمان ها و گم نکردن جهت و مسیر است. بهترین تعریف از آرمان های نظام را هم باید در بیانات خود معظم له یافت. از جمله ایشان در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری در تاریخ ۱۴ شهریور ۹۲، در ضمن بیاناتی می فرمایند:

«آنچه ما تصور می کنیم که وظیفه ی ماست، وظیفه ی مجموعه ی مسئولان کشور است، وظیفه ی دولت جمهوری اسلامی است، این است که این سه مؤلفه ی بزرگ را برای همه ی تصمیم گیری ها و همه ی اقدام ها در نظر داشته باشند:

مؤلفه ی اول عبارت است از آرمان ها و اهداف نظام جمهوری اسلامی که این اهداف و آرمان ها مطلقاً نیابستی از نظر دور بشود که آرمان نظام جمهوری اسلامی را می شود در جمله ی کوتاه ایجاد تمدن اسلامی، خلاصه کرد.

تمدن اسلامی یعنی آن فضایی که انسان در آن فضا از لحاظ معنوی و از لحاظ مادی می تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است برسد، زندگی خوبی داشته باشد، زندگی عزتمندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت؛ تمدن اسلامی یعنی این. هدف نظام جمهوری اسلامی و آرمان نظام جمهوری اسلامی این است.^۱»

۱۳- سایر ویژگی های مدیریت جهادی

علاوه بر موارد فوق سایر گزاره هایی که می توان از ویژگی های مدیریت جهادی برشمرد بدین شرح می باشد:

(۱) بهره گیری حداکثری از امکانات موجود تحت اختیار در جهت انجام مأموریت های

محوه بدون گله و شکایت.

- ۲) گسستن قیدوبندهای اداری و تشریفات مربوط به نظام اداری.
- ۳) بی‌توجهی به امور مادی (حقوق، رفاه، مقام و...) جهادگران حتی در زمانی که وجهی به آن‌ها پرداخت می‌شد، از آن به تعبیر کمک‌هزینه یاد می‌نمودند، نه حقوق.
- ۴) بی‌توجهی به زمان در انجام مأموریت‌های محوله (کار شبانه‌روزی).
- ۵) انجام امور به‌عنوان تکلیف و تلقی کار به‌عنوان عبادت.
- ۶) ایجاد گفت‌وگو مشترک با بهره‌گیری از خدمات ارائه‌شده.
- ۷) تقویت بنیان‌های فرهنگی و توجه به این امور در انجام مأموریت‌ها.
- ۸) الهام و اتصال به ولایت از طریق نماینده‌ی محترم ولی فقیه و انجام وظایف متناسب با تأمین نظر معظم‌له و هدایت امور در مسیر صحیح و صواب.
- ۹) تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در مدیریت جهادی با رویکرد «همه با هم» شکل گرفت.

۱۰) جهاد مظهر تفکر «کار نشد ندارد» است.

۱۱) جهاد مصداق تلاش برای رسیدن به هدف است.

۱۲) در قاموس جهاد مشکلات و تنگناها جایگاهی ندارد^۱.

بی‌شک موفقیت این مدیریت در میدان‌ها و عرصه‌ی کاری در سایه‌ی اعتمادبه‌نفس، ایجاد روابط صمیمانه‌ی انسانی، معاشرت و مشاورت، پیشگامی در کارها، دوری از صفات زشت نفسانی همچون خودپسندی و افزون‌خواهی، اخلاص در عمل، دوری از منت‌نهادن و دوری از جدایی از مردم و دیگر اخلاقیات و شئون مدیریت اسلامی است که در محیط جهادی، در طول دوران عمر جهاد سازندگی و دیگر نهادهای انقلابی، به برکت انقلاب اسلامی، رعایت و به کار گرفته شده و بدین‌سان تلاش‌ها مضاعف و موفقیت‌ها زودتر حاصل شده و پیشرفت و توسعه و رفاه محقق گشته است و در ادامه‌ی راه نیز می‌بایست توسط دیگر سالکین این مقصد، مورد توجه قرار گیرد^۲.

۱- تشویقی، ۱۳۸۸

۲- محمدی، ۱۳۸۸

